



EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

VELIKO VIJEĆE

PREDMET LAUTSI I OSTALI protiv ITALIJE

(zahtjev br. 30814/06)

PRESUDA

STRASBOURG

18. ožujka 2011.

© Vijeće Europe/Europski sud za ljudska prava, 2012.

Ovaj prijevod financiran je uz podršku Zaklade za ljudska prava Vijeća Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund) i ne obvezuje Sud. Za više informacije pogledajte detaljnu napomenu o autorskim pravima na kraju ovog dokumenta.

© Council of Europe/European Court of Human Rights, 2012.

This translation was commissioned with the support of the Human Rights Trust Fund of the Council of Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). It does not bind the Court. For further information see the full copyright indication at the end of this document.

© Conseil de l'Europe/Cour européenne des droits de l'homme 2012.

La présente traduction a été effectuée avec le soutien du Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme du Conseil de l'Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). Elle ne lie pas la Cour. Pour plus de renseignements veuillez lire l'indication de copyrights/droits d'auteur à la fin du présent document.

U predmetu Lautsi i ostali protiv Italije,

Europski sud za ljudska prava zasjedajući u Velikom vijeću u sastavu:

Jean-Paul Costa, *Predsjednik*,

Christos Rozakis,

Nicolas Bratza,

Peer Lorenzen,

Josep Casadevall,

Giovanni Bonello,

Nina Vajić,

Rait Maruste,

Anatoly Kovler,

Sverre Erik Jebens,

Päivi Hirvelä,

Giorgio Malinverni,

George Nicolaou,

Ann Power,

Zdravka Kalaydjieva,

Mihai Poalelungi,

Guido Raimondi, *suci*,

i Erik Fribergh, *Tajnik*,

nakon vijećanja zatvorenog za javnost dana 30. lipnja 2010. i 16. veljače 2011.

donosi slijedeću presudu koja je usvojena potonjeg datuma:

POSTUPAK

1. Postupak je pokrenut na temelju zahtjeva (br. 30814/06) protiv Talijanske Republike koji je talijanska državljanka gđa Soile Lautsi („prva podnositeljica zahtjeva“) podnijela Sudu na temelju članka 34. Konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda („Konvencija“) dana 27. srpnja 2006. U svom zahtjevu navela je da nastupa u svoje osobno ime, kao i u ime svoje djece, Dataica i Sami Albertina, koji su u to vrijeme bili maloljetni. Potonji, koji su u međuvremenu postali punoljetni, potvrdili su da žele ostati podnositelji zahtjeva („drugi i treći podnositelj zahtjeva“).

2. Podnositelje zahtjeva zastupao je g. N. Paoletti, odvjetnik iz Rima. Talijansku Vladu („Vlada“) je zastupao njen zastupnik, g. E. Spatafora, i njegovi zamjenici, g. N. Lettieri i gđa P. Accardo.

3. Zahtjev je dodijeljen u rad Drugom odjelu Suda (pravilo 52., stavak 1. Poslovnika Suda). Dana 1. srpnja 2008. Vijeće tog Odjela sastavljeno od slijedećih sudaca: Françoise Tulkens, Antonella Mularoni, Vladimiro Zagrebelsky, Danutė Jočienė, Dragoljub Popović, András Sajó i Işıl Karakaş, odlučilo je obavijestiti Vladu o zahtjevu; primjenjujući članak 29.

st. 3. Konvencije, također je odlučilo u isto vrijeme razmatrati dopuštenost i osnovanost zahtjeva.

4. Dana 3. studenog 2009. Vijeće istog Odjela, sastavljeno od idućih sudaca: Francoise Tulkens, predsjednica, Ireneu Cabral Barretp, Vladimiro Zagrebelsky, Danutè Jočienè, Dragoljub Popović, András Sajó i Işıl Karakaş, proglasilo je zahtjev dopuštenim i jednoglasno presudilo da je došlo do povrede članka 2. Protokola br. 1 zajedno sa člankom 9. Konvencije, te da nije potrebno razmatrati pritužbu pod člankom 14. Konvencije.

5. Dana 28. siječnja 2010. Vlada je zatražila da se predmet uputi Velikom vijeću, u skladu s člankom 43. Konvencije i pravilom 73. Poslovnika Suda. Odbor Velikog vijeća je 1. ožujka 2010. prihvatio taj zahtjev.

6. Sastav Velikog vijeća određen je sukladno članku 26. st. 4. i 5. Konvencije te pravilu 24. Poslovnika Suda.

7. I podnositelji zahtjeva i Vlada podnijeli su pisana očitovanja o osnovanosti zahtjeva.

8. Dozvola za miješanje u pismeni postupak (članak 36. st. 2. Konvencije i pravilo 44. st. 2.) dana je trideset tri člana Europskog Parlamenta nastupajući zajednički, nevladinoj organizaciji Greek Helsinki Monitor, koja se i prethodno umiješala u postupku pred Vijećem, nevladinoj organizaciji *Associazione nazionale del libero Pensiero*, nevladinoj organizaciji European Centre for Law and Justice, nevladinoj organizaciji Eurojuris, nevladinoj organizacijama International Committee of Jurists, Interights i Human Rights Watch nastupajući zajednički, nevladinim organizacijama *Zentralkomitee der deutschen Katholiken*, *Semaines sociales de France* i *Associazioni cristiane lavoratori italiani*, nastupajući zajednički, te Vladama Armenije, Bugarske, Cipra, Ruske Federacije, Grčke, Litve, Malte, Monaka, Rumunjske i Republike San Marina.

Vladama Armenije, Bugarske, Cipra, Ruske Federacije, Grčke, Litve, Malte i Republike San Marina također je dopušteno miješanje u usmeni postupak.

9. Javna rasprava je održana u Zgradi ljudskih prava u Strasbourgu, dana 30. lipnja 2010. (pravilo 59. st. 3.).

Pred Sudom su nastupili:

(a) za Vladu

g Nicola LETTIERI,
g Giuseppe ALBENZIO,

*zamjenik Agenta,
savjetnik;*

(b) *za podnositelje zahtjeva*

g Nicolò PAOLETTI, *odvjetnik,*
gđa Natalia PAOLETTI,
gđa Claudia SARTORI, *savjetnice;*

(c) *za Vlade Armenije, Bugarske, Cipra, Ruske Federacije, Grčke, Litve, Malte i Republike San Marina, u svojstvu umješaka:*

g Joseph WEILER, profesor prava Univerziteta u New Yorku, *odvjetnik,*
g Stepan KARTASHYAN, zamjenik Stalnog predstavnika Armenije pri
Vijeću Europe,
g Andrey TEHOV, Ambasador, Stalno predstavništvo Bugarske pri
Vijeću Europe,
g Yannis MICHILIDES, zamjenik Stalnog predstavnika Cipra pri
Vijeću Europe,
gđa Vasileia PELEKOU, zamjenica Stalnog predstavnika Grčke pri
Vijeću Europe,
g Darius ŠIMAITIS, zamjenik Stalnog predstavnika Litve pri Vijeću
Europe,
g Joseph LICARI, Ambasador, Stalni predstavnik Malte pri Vijeću
Europe,
g Georgy MATYUSHKIN, zastupnik Vlade Ruske Federacije,
g Guido BELLATTI CECCOLI, zamjenik zastupnika Vlade Republike
San Marino, *savjetnici.*

Sud je saslušao obraćanja g. Nicolò Paolettija, gđe Natalie Paoletti, g. Lettierija, g. Albenzia i g. Weilera.

ČINJENICE

I. OKOLNOSTI PREDMETA

10. Prva podnositeljica zahtjeva i njezina dva sina, Dataico i Sami Albertin, također podnositelji zahtjeva, rođeni su redom 1957., 1988. i 1990. Imaju prebivalište u Italiji. U školskoj godini 2001/02-oj Dataico i Sami Albertin pohađali su državnu školu u Abano Termama pod imenom *Istituto comprensivo statale Vittorino da Feltre*. U svakoj je učionici škole na zidu bilo pričvršćeno raspelo.

11. 22. ožujka 2002., tijekom sastanka školskih upravitelja, suprug prve podnositeljice zahtjeva postavio je pitanje prisutnosti vjerskog obilježja u učionicama, posebice ističući raspela, te je pitao trebaju li se ista ukloniti.

Dana 27. ožujka 2002. školski su upravitelji s deset glasova za i dva protiv, uz jednog suzdržanog, odlučili zadržati vjersko obilježje u učionicama.

12. Dana 23. srpnja 2002. prva podnositeljica zahtjeva uložila je prigovor protiv takve odluke Upravnom sudu Veneto, žaleći se na povredu načela sekularnosti i pozivajući se pritom na članak 3. (načelo jednakosti) i članak 19. (sloboda vjeroispovijedi) talijanskog Ustava kao i na članak 9. Konvencije, te na načelo nepristranosti javne upravne vlasti (članak 97. Ustava).

13. Dana 3. listopada 2002. ministar obrazovanja, sveučilišta i istraživanja usvojio je Smjernicu br. 2666, upućujući nadležne službe svog Ministarstva da poduzmu potrebne mjere kako bi se pobrinuli da školski upravitelji osiguraju prisutnost raspela u učionicama (vidi st. 24. dolje).

Dana 30. listopada 2002. ministar se umiješao u postupak prve podnositeljice zahtjeva. Istaknuo je da je njezina pritužba neosnovana budući da je prisutnost raspela u učionicama javnih škola utemeljena na članku 118. Kraljevskog dekreta br. 965 od 30. travnja 1924. (unutarnje uredbe o srednjim školama) i članku 119. Kraljevskog dekreta br. 1297 od 26. travnja 1928. (odobrenje općih uredbi koje uređuju osnovno obrazovanje; vidi st. 19. dolje).

14. Odlukom od 14. siječnja 2004., s obzirom na načelo sekularnosti države i članke 2., 3., 7., 8., 19. i 20. Ustava, Upravni sud uputio je Ustavnom sudu pitanje ustavnosti članaka 159. i 190. Zakonskog dekreta br. 297 od 16. kolovoza 1994. (potvrđujući jedinstveni tekst koji spaja zakonske odredbe na snazi koje se odnose na obrazovanje i škole), u njihovim „specifikacijama” koje su posljedica članaka 118. i 119. gore navedenih Kraljevskih dekreta, te članka 676. istog Zakonskog dekreta.

Članci 159. i 190. određuju odgovornost općina za kupovinu i nabavu namještaja osnovnih i srednjih škola. Članak 119. dekreta iz 1928. određuje da svaka učionica mora imati raspelo, a članak 118. dekreta iz 1924. da svaka učionica mora imati portret kralja i raspelo. Članak 676. Zakonskog dekreta br. 297 određuje da odredbe koje nisu uključene u jedinstveni tekst ostaju na snazi, „s iznimkom odredbi protivnih ili nespojivih s jedinstvenim tekstom, koje se ukidaju”.

Odlukom od 15. prosinca 2004. (br. 389), Ustavni sud proglasio je pitanje ustavnosti očito nedopuštenim, našavši da se u stvarnosti odnosilo na tekstove koji nisu imali zakonsku snagu, već su bile samo uredbe (gore navedeni članci 118. i 119.), te zbog toga nisu mogle biti predmetom ispitivanja ustavnosti.

15. Dana 17. ožujka 2005. Upravni je sud odbio zahtjev. Utvrdivši da su članak 118. Kraljevskog dekreta od 30. travnja 1924. i članak 119. Kraljevskog dekreta od 24. travnja 1928. još uvijek na snazi i naglasivši da „načelo sekularnosti države nije dio pravnog naslijeđa Europe niti zapadnih demokracija”, našao je da prisutnost raspela u učionicama državnih škola, s obzirom na značenje koje su prenosila, nije kršila to načelo. Ustanovio je

posebice da, iako je raspelo nesumnjivo vjerski simbol, također je simbol kršćanstva općenito, a ne samo katolicizma, te je stoga predstavljalo uporišnu točku drugih vjeroispovijesti. Nastavio je da je raspelo istovremeno povijesni i kulturni simbol, koji time posjeduje također i „vrijednost vezanu za identitet” talijanskog naroda, te je „predstavljalo na neki način povijesne i kulturološke razvojne karakteristike [Italije] te Europe općenito, te dobru sintezu tog razvitka”. Upravni sud nadalje je držao da raspela također treba smatrati simbolom sustava vrijednosti na kojem se temelji talijanski Ustav. Dao je iduće razloge:

“...11.1. Na ovom mjestu Sud mora primijetiti, iako je svjestan da kreće neravnim i ponegdje klizavim putem, da su kršćanstvo i njegov stariji brat, židovstvo – barem od vremena Mojsija i svakako u talmudskoj interpretaciji – postavljali toleranciju prema drugima i zaštitu ljudskog dostojanstva u središte svojih vjera.

Pojedinačno, kršćanstvo – na primjer kroz dobro poznato, ali često pogrešno shvaćeno “Dajte Cezaru cezarovo ...” – kroz jak naglasak na ljubavi za svog bližnjeg, te posebice kroz izričitu prevlast milosrđa nad samom vjerom, u svojoj srži sadrži ideje tolerancije, jednakosti i slobode koje čine temelj moderne sekularne države, te posebice talijanske države.

11.2. Gledajući dalje od privida moguće je razaznati vezu između kršćanske revolucije od prije dvije tisuće godina i potvrde prava na slobodu pojedinca u Europi, kao i ključnih elemenata u Prosvjetljenju (iako je, povijesno gledajući, taj pokret bio snažno protivan religiji), naime slobode svake osobe, deklaracije prava čovjeka te naposljetku moderne sekularne države. Svi spomenuti povijesni fenomeni u znatnoj su mjeri utemeljeni – iako ne i isključivo – na kršćanskom shvaćanju svijeta. Može se smatrati – s oprezom – da se slogan „sloboda, jednakost, bratstvo” lako može potvrditi od strane kršćana, uz jasan naglasak na treću riječ.

Zaključno, ne čini se besmislenim tvrditi da je, kroz razne promjene i preokrete u europskoj povijesti, sekularna narav moderne države postignuta visokom cijenom, te da je djelomično, iako naravno ne isključivo, potaknuta manje ili više svjesnim pozivanjem na temeljne vrijednosti kršćanstva. To objašnjava zašto su u Europi i u Italiji mnogi pravnici kršćanske vjeroispovijesti bili među najjačim pobornicima sekularne države. ...

11.5 Veza između kršćanstva i slobode podrazumijeva logičnu povijesnu povezanost koja nije očita na prvi pogled – kao rijeka u krševitom krajoliku koja je tek nedavno istražena upravo zato što najvećim dijelom teče ispod zemlje – djelomično zbog toga što je uslijed mijenjajućih odnosa između država i europskih crkvi mnogo lakše primijetiti brojne pokušaje miješanja crkve u državna pitanja, i obrnuto, kao što su često službeno proglašene kršćanske ideje bile napuštene u borbi za moć, ili oko kojih su se vlade i vjerske zajednice ponekad i nasilno sukobljavale.

11.6 Štoviše, iz ove perspektive, unatoč inkviziciji, antisemitizmu i križarskim ratovima, u samoj srži kršćanske vjere lako je razaznati načela ljudskog dostojanstva, tolerancije i slobode, uključujući i one vjerske, kao i temelja sekularne države.

11.7 Detaljno proučavajući povijest, s određene udaljenosti a ne izbliza, jasno možemo uvidjeti sklad između (međutim ne i identitet) „same srži” kršćanstva, koje, stavljajući milosrđe iznad svega ostalog uključujući i vjere, naglašava prihvaćanje različitosti, te „same srži” republičkog Ustava koji, u duhu solidarnosti, pridaje važnost slobodi sviju te time pruža pravno jamstvo poštivanja drugih. Sklad ostaje,

iako su se oko ovih srži – obiju utemeljenih na ljudskom dostojanstvu – s vremenom nadogradili razni vanjski elementi, neki od kojih su toliko debeli da su ih i zaklonili, naročito u srži kršćanstva. ...

11.9 Stoga se može zaključiti da bi u današnjoj socijalnoj realnosti na raspelo trebalo gledati ne samo kao na simbol povijesnog i kulturološkog razvoja, te time i identiteta našeg naroda, nego kao i na simbol određenog sustava vrijednosti: sloboda, jednakost, ljudsko dostojanstvo i vjerska tolerancija, te time i sekularna država – načela koja podupiru naš Ustav.

Drugim riječima, ustavna načela slobode imaju u svojoj srži mnoge korijene koji neosporivo uključuju i kršćanstvo. Stoga bi bilo paradoksalno isključiti kršćanska obilježja iz javne institucije u ime sekularnosti, jedan od čijih daljnjih izvora jeste upravo kršćanska vjera.

12.1 Ovaj sud je svakako svjestan da su raspelu u prošlosti bila pridavana i druga značenja, kao primjerice, u vrijeme Albertinskog statuta, znak katolicizma shvaćenog kao državne vjere, te je time korišten za pokršćavanje i učvršćivanje moći i autoriteta.

Sud je štoviše svjestan da je i danas moguće dati razna tumačenja znaku križa, ponajprije strogo vjersko značenje koje se odnosi na kršćanstvo općenito i posebice katolicizam. Također je svjestan da neki učenici koji pohađaju javne škole križu mogu slobodno i opravdano pridati i potpuno drugačije značenje, kao što je znak neprihvatljive prednosti jednoj vjeri preko ostalih, povrede prava pojedinca te time i povrede sekularne naravi države, ili u ekstremnim granicama nagovještaj privremene političke kontrole državne religije ili inkvizicije, ili čak i slobodnu propusnicu za katekizam prešutno danu čak i nevjernicima na neprimjerenom mjestu, ili podsvjesnu propagandu u korist kršćanske vjere. Iako su sva ova stajališta moguća, ona su naposljetku nebitna u konkretnom slučaju....

12.6 Mora se naglasiti da ovako shvaćen znak raspela kroz svoje upućivanje na vrijednosti tolerancije, danas sadrži posebno polje uzimajući u obzir činjenicu da talijanske državne škole danas pohađaju brojni učenici izvan Europske Unije, kojima je relativno važno prenijeti načela otvorenosti različitostima i odbijanje bilo kakvog oblika fundamentalizma – vjerskog ili sekularnog – koja prožimaju naš sustav. Naše je doba označeno vrenjem susreta između raznih kultura i naše, te je, u svrhu sprječavanja sukoba u tom susretu, neophodno potvrditi naš identitet čak i simbolički, posebice budući da ga karakteriziraju upravo vrijednosti poštivanja dostojanstva svakog ljudskog bića te univerzalne solidarnosti....

13.2 Ustvari, vjerska obilježja općenito u sebi sadrže logičan mehanizam isključivosti, budući da je izvoriste svake vjere upravo vjera u više biće, zbog čega se njezini vjernici po definiciji i po uvjerenju vide kao dio istine. Posljedično, i neizbježno, stav vjernika nasuprot nekoga tko ne vjeruje i tko se time prešutno protivi postojanju tog višeg bića, jeste stav isključivosti....

13.3 Logični mehanizam isključivosti nevjernika koji je svojstven bilo kojem vjerskom uvjerenju, čak i kada oni na koje se odnosi nisu toga svjesni, te je jedina iznimka od toga kršćanstvo – kada je pravilno tumačeno, što naravno nije uvijek bio niti jeste uvijek slučaj, čak niti zahvaljujući onima koji se nazivaju kršćanima. U kršćanstvu čak je i vjera u sveznajućeg boga sekundarna u odnosu na milosrđe, odnosno poštivanje drugih ljudskih bića. To znači da odbijanje nekršćana od strane kršćana predstavlja radikalno negiranje samog kršćanstva, materijalno odricanje, međutim to nije istina u ostalim vjerama u kojima se takav stav u najgorem slučaju svodi na povredu važnog pravila.

13.4 Križ kao simbol kršćanstva zbog toga ne može isključiti nikoga bez poricanja samoga sebe; on čak u određenom smislu predstavlja univerzalni znak prihvatanja i poštivanja svakog ljudskog bića kao takvog, bez obzira na bilo koje vjerovanje, religijsko ili drugo, koje bi on ili ona mogli imati....

14.1 Nije niti potrebno dodavati da se znak križa u učionicama, shvaćen na pravilan način, ne odnosi na slobodna uvjerenja pojedinca, da nikoga ne isključuje, te naravno da nikoga ne obvezuje niti ne prisiljava na nešto, već jednostavno podrazumijeva, u srcu ciljeva postavljenih za obrazovanje i poduku u javnim školama, odraz – nužno vođen od strane učitelja – talijanske povijesti i zajedničkih vrijednosti našeg društva pravno uokvirenih u Ustavu, među kojima sekularnost države ima prvo mjesto....”

16. Prva podnositeljica zahtjeva žalila se Vrhovnom upravnom sudu (*Consiglio di Stato*), koji je potvrdio da se prisutnost raspela u učionicama državnih škola pravno temeljila na članku 118. Kraljevskog dekreta od 30. travnja 1924. i članku 119. Kraljevskog dekreta od 26. travnja 1928., te da je, s obzirom na značenje koje bi mu se trebalo pridodati, u skladnosti s načelom sekularnosti. U tom smislu, zaključio je da u Italiji raspelo simbolizira vjerski izvor vrijednosti (tolerancije, uzajamnog poštivanja, vrednovanja pojedinca, potvrde njegovih prava, poštivanje sloboda pojedinca, autonomiju savjesti pojedinca naspram vlasti, ljudske solidarnosti i odbijanje bilo kojeg oblika diskriminacije) koje karakterizira talijansku civilizaciju. U tom smislu, kada je prikazano u učionici, raspelo može ispuniti – čak i iz „sekularne” perspektive odvojene od one vjerske na koju se odnosi – visoko obrazovnu simboličku funkciju, bez obzira na vjeroispovijest učenika. *Consiglio di Stato* je našao da raspelo mora biti tumačeno kao simbol koji odražava izvanredne izvore gore navedenih vrijednosti, koje definiraju sekularizam u današnjem pravnom sustavu države.

U svojoj presudi (br. 556) od 13. travnja 2006. *Consiglio di Stato* dao je sljedeće razloge:

“...Ustavni sud je u brojnim navratima prihvatio da je sekularnost uzvišena vrijednost našeg ustavnog poretka, koja je u stanju razriješiti određena pitanja ustavnog legitimiteta (među brojnim presudama, vidjeti one koje se odnose na odredbe o obveznoj naravi religijskog podučavanja u školama ili na nadležnost sudova u slučajevima važenja brakova sklopljenih prema kanonskom pravu i upisanih u maticu vjenčanih).

Radi se o načelu koje nije izričito navedeno u našem Ustavu, ali je bogato ideološkim rezonancama i ima kontroverznu prošlost, međutim svejedno ima pravnu važnost koja se može izvesti iz temeljnih odredaba našeg sustava. U stvarnosti Sud dolazi do ovog načela konkretno na temelju članaka 2., 3., 7., 8., 19. i 20. Ustava.

Načelo koristi jezični simbol (“sekularizam”) koji ukazuje u skraćenom obliku na određene bitne vidove gore navedenih odredaba, čiji je sadržaj odredio operativne uvjete pod kojima bi taj simbol trebalo razumjeti i pod kojima bi isti trebao djelovati.

U tom smislu, uvjeti djelovanja su naravno određeni s obzirom na kulturnu tradiciju i običaje svakog naroda, u mjeri u kojoj se ta tradicija i običaji odražavaju u pravnom poretku, te se ovo razlikuje od jedne do druge nacije. ...

U okviru problema postavljenog pred ovaj sud, naime legitimnosti postavljanja raspela u učionice od strane nadležnih vlasti koje djeluju prema odredbama na snazi, ono što se mora učiniti u praksi jest jednostavniji zadatak provjeravanja da li te odredbe vrijedaju ili ne sadržaj temeljnih načela našeg ustavnog poretka, koji daju oblik i građu principu “sekularizma” koji danas karakterizira talijansku državu i na koji se Ustavni sud pozivao u brojnim prilikama.

Jasno je da je raspelo samo po sebi simbol koji može imati razna značenja i služiti raznim svrhama, prije svega za mjesto na kojem je izloženo.

Na mjestu bogoslužnja raspelo je sa sigurnošću i isključivo “vjersko obilježje”, budući da je namijenjeno poticanju poštivanja i privrženosti osnivaču kršćanske vjere.

U nereligioznom kontekstu poput škole, koja je mjesto obrazovanja mladih ljudi, raspelo još uvijek može prenositi gore navedene vrijednosti vjernicima, ali za njih i za nevjernike njegovo izlaganje je opravdano i sadrži nediskriminirajuće značenje s vjerskog gledišta ukoliko je sposobno predstavljati i podsjećati istovremeno i na odmah uočljiv i predvidiv način (poput bilo kojeg simbola) na vrijednosti koje su važne za građansko društvo, a posebice vrijednosti koje podupiru i nadahnjuju naš ustavni poredak, temelj našeg građanskog života. U tom smislu raspelo može imati – čak i iz “sekularne” perspektive odvojene od vjerske za koju je specifično – visoko obrazovnu simboličku funkciju bez obzira na vjersko uvjerenje učenika.

Sada je očito je da u Italiji raspelo može izražavati, naravno simbolički, ali prikladno, religijsko podrijetlo tih vrijednosti – toleranciju, uzajamno poštivanje, vrednovanje pojedinca, potvrđivanje prava pojedinca, uzimanje u obzir slobode pojedinca, autonomiju moralne savjesti pojedinca naspram vlasti, ljudsku solidarnost i odbijanje bilo kakvog oblika diskriminacije – koji karakteriziraju talijansku civilizaciju.

Te vrijednosti, koje su prožimale tradiciju, način života i kulturu talijanskog naroda, čine temelj za i proizlaze iz tih osnovnih normi naše osnivačke povelje – sadržane u „Osnovnim Principima“ i u prvom dijelu – te naročito iz onih na koje se Ustavni sud pozvao i koji definiraju oblik sekularizma prigodan za talijansku državu.

Upućivanje putem raspela na vjerske izvore tih vrijednosti, te time i na njihove pune i potpune podudarnosti s kršćanskim učenjima pojašnjava transcendentnost izvora vrijednosti koje su u pitanju, bez dovođenja u pitanje, odnosno upravo potvrđujući autonomiju vremenske moći naspram duhovnoj (ali ne i njihovu suprotstavljenost, implicitnu u ideološkoj interpretaciji sekularizma koja nema ekvivalent u Ustavu), te bez oduzimanja njihove specifične „sekularne“ naravi, prilagođene kulturološkom kontekstu specifičnom temeljnom uređenju talijanske države i očitovane njome. Te vrijednosti su stoga autonomno (ali ne i kontradiktorno) iskušane u građanskom društvu s obzirom na vjersko društvo, tako da se mogu potvrditi i „sekularno“ od strane svih, bez obzira na njihovu pripadnost vjeri koja ih je nadahnula i obranila.

Kao i bilo kojem simbolu, raspelu se uvijek može nametnuti ili pripisati različita oprečna značenja; može se čak i poricati njegova simbolička vrijednost i shvatiti kao jednostavna tričarija koja u najbolju ruku ima određenu umjetničku vrijednost. Međutim, raspelo izloženo u učionici ne može se smatrati tričarijom, dekoracijom niti pomoćnikom bogoslužja. Naprotiv, mora ga se tumačiti kao simbol koji odražava izvanredne izvore gore navedenih građanskih vrijednosti, vrijednosti koje definiraju sekularizam u današnjem pravnom poretku države. ...”

II. RAZVOJ MJERODAVNOG DOMAĆEG PRAVA I PRAKSE

17. Obveza postavljanja raspela u učionice osnovnih škola uvedena je člankom 140. Kraljevskog dekreta br. 4336 od 15. rujna 1860. Kraljevstva Piedimonte i Sardinije, proglašenog u skladu sa Zakonom br. 3725 od 13. studenog 1859., koji je određivao da „svaka škola bez iznimke mora biti opremljena... raspeleom“ (članak 140.).

Godine 1861., kad je rođena talijanska država, Statut Kraljevstva Piedimonte i Sardinije iz 1848. postao je Ustav Kraljevine Italije; predviđao je: „rimsko-katolička apostolska vjera bit će jedina državna vjera [a] ostale vjere bit će tolerirano u skladu sa zakonom“.

18. Opsada Rima od strane talijanske vojske 20. rujna 1870., nakon koje je grad pripojen i proglašen prijestolnicom novog Kraljevstva Italije, prouzročila je krizu u odnosima između države i Katoličke crkve. Zakonom br. 214 od 13. svibnja 1871. talijanska je država jednostrano uredila odnose s crkvom, dozvolivši Papi razne privilegije za uredno obavljanje vjerskih aktivnosti. Prema podnositeljima zahtjeva, postavljanje raspela tada je malo pomalo zapušteno.

19. Tijekom fašističkog perioda država je poduzela niz mjera namijenjenih izvršavanju obveze izlaganja raspela u učionicama.

Primjerice, 22. studenog 1922. Ministarstvo obrazovanja poslalo je cirkularno pismo (br. 68) s idućim tekstom: „... u posljednjih nekoliko godina u mnogim osnovnim školama Kraljevstva uklonjeni su lik Krista i portret kralja. To predstavlja očitu i nepodnošljivu povredu odredaba kao i napad na dominantnu religiju u državi i na jedinstvo nacije. Stoga naređujemo svim općinskim upravnim vlastima Kraljevstva da ponovno uvedu u one škole u kojima manjkaju ta dva sveta simbola vjere i savjesti nacije.“

Dana 30. travnja 1924. usvojen je Kraljevski dekret br. 965. Taj je dekret odredio unutarnje uređenje koje se odnosi na srednje škole (*ordinamento interno delle giunte e dei regi istituti di istruzione media*). Članak 118. je određivao:

“Svaka škola mora imati državnu zastavu i svaka učionica mora imati raspelo i portret kralja”.

Odobravajući opće odredbe pružanja osnovnog obrazovanja (*approvazione del regolamento generale sui servizi dell'istruzione elementare*), članak 119. Kraljevskog dekreta br. 1297 od 26. travnja 1928. određuje da raspela moraju činiti dio „nužne opreme i zaliha školskih učionica“.

20. Lateranski ugovori potpisani 11. veljače 1929. označili su „pomirbu“ talijanske države i Katoličke crkve. Katolicizam je potvrđen kao službena vjeroispovijest u Italiji, te članak 1. Ugovora o pomirbi glasi:

“Italija priznaje i potvrđuje načela ustanovljena prvom člankom talijanskog Ustava od 4. ožujka 1848., prema kojem je rimsko-katolička apostolska vjera jedina državna vjera.”

21. Godine 1948. Italija je usvojila republički Ustav, čiji članak 7. predviđa: „Država i Katolička crkva, svaka u svom svojstvu, bit će nezavisne i suverene... njihovi odnosi bit će uređeni Lateranskim ugovorima [te] njihove izmjene prihvaćene od obje strane neće zahtijevati izmjenu Ustava.“ Članak 8. predviđa: „Sve vjere bit će pred zakonom jednake... vjere druge od katoličke imat će pravo organizacije u skladu sa svojim statutima, ukoliko isti nisu nesuglasni s talijanskim pravnim poretkom [te] će se njihovi odnosi s državom uređivati zakonom na temelju ugovora s njihovim zastupnicima.“

22. Protokol novom konkordatu od 18. veljače 1984., ratificiran Zakonom br. 121 od 25. ožujka 1985., navodi da odredba Lateranskih ugovora prema kojoj je katolička vjeroispovijest jedina državna religija nije više na snazi.

23. U presudi od 12. travnja 1989. (br. 203), usvojenoj u predmetu koji se odnosi na neobveznost katoličkog vjeronauka u državnim školama, Ustavni sud je zaključio da je načelo sekularizma sadržano u Ustavu te da je isto impliciralo ne da bi država trebala biti neutralna s obzirom na vjeru već da bi trebala jamčiti zaštitu slobode vjeroispovijesti u kontekstu ispovjednog i kulturnog pluralizma.

Odlučujući u ovom slučaju o sukladnosti prisutnosti raspela u učionicama državnih škola s načelom sekularizma, Ustavni sud je zaključio da nije nadležan, budući da su tekstovi na kojima se ta prisutnost temeljila samo uredbe (odluka od 15. prosinca 2004., br. 389, vidjeti st. 14. gore). Kada je slučaj došao pred *Consiglio di Stato*, isti je odlučio da, s obzirom na značenje koje bi mu trebalo pripisati, prisutnost raspela u učionicama državnih škola nije bila u nesuglasnosti s načelom sekularizma (presuda od 13. veljače 2006., br. 556; vidi st. 16. gore).

U jednom drugom slučaju, Kasacijski sud je došao do suprotnog zaključka nego *Consiglio di Stato* u kontekstu kaznenog gonjenja za odbijanje služenja kao promatrač u izornoj jedinici iz razloga što je u istoj bilo izloženo raspelo. U presudi od 1. ožujka 2000. (br. 439), zaključio je da je prisutnost raspela povrijedila načelo sekularizma i nepristranosti države, kao i slobodu savjesti onih koji nisu prihvaćali vjernost tom simbolu. Izričito je odbio argument da je postavljanje raspela bilo opravdano činjenicom što je isti simbol „čitave jedne civilizacije odnosno kolektivne etičke savjesti“ niti – ovdje je Kasacijski sud citirao izraze koje je koristio *Consiglio di Stato* u mišljenju od 27. travnja 1988. (br. 63) – da je također simbolizirao „univerzalnu vrijednost neovisnu od bilo koje specifične religije“.

24. Dana 3. listopada 2002. ministar obrazovanja, sveučilišta i istraživanja izdao je sljedeću uputu (br. 2666):

“...Ministar

... Uzimajući u obzir da je prisutnost raspela u učionicama utemeljena na odredbama na snazi, da ista ne vrijeđa niti vjerski pluralizam niti ciljeve multikulturalnog obrazovanja talijanskih škola te da se ne može smatrati ograničenjem slobode savjesti zajamčene Ustavom, budući da se ne odnosi na specifičnu vjeru nego predstavlja izraz kršćanske civilizacije i kulture, te time čini dio univerzalnog naslijeđa čovječanstva;

Ocijenivši, uzimajući u obzir različite vjere, uvjerenja i vjerovanja, poželjnost zahtijevanja od svih škola, uz ograničenje njihove autonomije i odluke njihovih nadležnih kolegijalnih organa, da odvoje dio svojih zemljišta sa svrhom korištenja za razmišljanje i meditaciju onih članova školske zajednice koji to žele, bez obveza i bez fiksnih vremenskih razdoblja;

Izdaje iduću uputu:

Ministrova nadležna služba... poduzet će potrebne korake u svrhu:

- 1) osiguravanja prisutnosti raspela u učionicama od strane školskih upravitelja;
- 2) da sve škole, uz ograničenje njihove autonomije i odluke njihovih nadležnih kolegijalnih organa, odvoje dio svojih zemljišta sa svrhom korištenja za razmišljanje i meditaciju onih članova školske zajednice koji to žele, bez obveza i bez fiksnih vremenskih razdoblja...”.

25. Članci 19., 33. i 34. Ustava glase kako slijedi:

Članak 19

“Svatko ima pravo slobodno ispovijedati svoja vjerska uvjerenja u bilo kojem obliku, samostalno ili s drugima, te promicati i slaviti svoje običaje u javnosti ili privatno, dok god isti ne vrijeđaju javni moral.”

Članak 33

“Republika jamči slobodu umjetnosti i znanosti, koja se može slobodno predavati.

Republika ustanovljava opća pravila za obrazovanje i državne škole svih smjerova i razreda....”

Članak 34

“Škole su dostupne svima.

Osnovno obrazovanje u trajanju od najmanje osam godina je obvezno i besplatno. ...”

III. PREGLED PRAVA I PRAKSE U DRŽAVAMA ČLANICAMA VIJEĆA EUROPE S OBZIROM NA PRISUTNOST VJERSKIH OBILJEŽJA U DRŽAVNIM ŠKOLAMA

26. U velikoj većini država članica Vijeća Europe pitanje prisutnosti vjerskih simbola nije uređeno posebnim odredbama.

27. Prisutnost vjerskih simbola u državnom školama izričito je zabranjeno u svega malom broju država članica: „bivšoj jugoslavenskoj republici Makedoniji“, Francuskoj (osim u Alsace i Moselle) i u Gruziji.

Izričito je propisano – uz Italiju – u svega još u nekoliko država članica: u Austriji, u nekim upravnim regijama Njemačke (*Länder*) i Švicarske (*communes*), kao i u Poljskoj. Bez obzira, takvi simboli mogu se pronaći i u drugim zemljama članicama gdje pitanje nije posebno regulirano, kao u Španjolskoj, Grčkoj, Irskoj, Malti, San Marinu i Rumunjskoj.

28. Pitanje je došlo pred vrhovne sudove nekoliko država članica.

U Švicarskoj je Federalni sud našao da je komunalna uredba koja je izričito naređivala prisutnost raspela u učionicama osnovnih škola bila u suprotnosti s postulatima vjerske neutralnosti zajamčene Federalnim Ustavom, ali bez kritiziranja takve prisutnosti u ostalim dijelovima škole (26. rujna 1990., ATF 116 Ia 252).

U Njemačkoj je Federalni Ustavni sud zaključio da je slična odredba u Bavarskoj protivna načelu neutralnosti države i teško pomirljiva sa slobodom vjeroispovijesti djece koja nisu katolici (16. svibnja 1995.; BverfGE 93,1). Bavarski je parlament tada izdao novu uredbu koja je podržala prethodnu mjeru, ali dopustila roditeljima da navedu njihova vjerska ili sekularna uvjerenje u izazivanju prisutnosti raspela u učionicama koje pohađaju njihova djeca i uvodeći mehanizam kojim se, ukoliko je to potrebno, može pronaći kompromis ili individualno rješenje.

U Poljskoj je Ombudsman uputio Ustavnom sudu uredbu od 14. travnja 1992., izdanu od strane ministra obrazovanja, koja je propisivala mogućnost izlaganja raspela u učionicama državnih škola. Ustavni sud je odlučio da je takva mjera u suglasnosti sa slobodom savjesti i vjeroispovijesti kao i načelom odvojenosti crkve od države zajamčene člankom 82. Ustava, budući da takvo izlaganje nije bilo obvezno (20. travnja 1993.; br. U 12/32).

U Rumunjskoj je Vrhovni sud ukinuo odluku Nacionalnog Vijeća za ukidanje diskriminacije od 21. studenog 2006. koja je preporučila Ministarstvu obrazovanja da uredi pitanje prisutnosti vjerskih simbola u državnim obrazovnim ustanovama, te da dozvoli prisutnost takvih simbola samo tijekom satova vjeronauka ili u prostorijama koje se koriste za vjersko podučavanje. Vrhovni sud je zaključio posebice da bi odluka o izlaganju takvog znakovlja u obrazovnim ustanovama trebala biti u rukama zajednice sačinjene od učitelja, učenika i njihovih roditelja (11. lipnja 2008.; br. 2393).

U Španjolskoj je Visoki sud pravde Castile i Leona, odlučujući u slučaju udruge koja je zagovarala sekularno obrazovanje i koja je neuspješno zahtijevala uklanjanje vjerskih simbola iz škola, odlučio da bi škole na koje se zahtjev odnosio trebale ukloniti takve simbole ukoliko zaprime izričiti zahtjev u tom smislu od strane roditelja učenika (14. prosinca 2009., br. 3250).

PRAVO

I. NAVODNA POVREDA ČLANKA 2. PROTOKOLA BR. 1 I ČLANKA 9. KONVENCIJE

29. Podnositelji zahtjeva su se žalili na činjenicu da su raspela bila pričvršćena za zidove u učionicama državnih škola koje su pohađali drugi i treći podnositelj zahtjeva. Naveli su da je to povrijedilo njihovo pravo na obrazovanje zajamčeno člankom 2. Protokola br. 1 koji glasi kako slijedi:

“Nikome neće biti uskraćeno pravo na obrazovanje. U obavljanju svojih funkcija povezanih s odgojem i poučavanjem država će poštovati pravo roditelja da osiguraju odgoj i poučavanje u skladu sa svojim vjerskim i filozofskim uvjerenjima.”

Također su naveli da su iste činjenice povrijedile i njihovo pravo na slobodu misli, savjesti i vjeroispovijedi zajamčeno člankom 9. Konvencije koji glasi kako slijedi:

“1. Svatko ima pravo na slobodu mišljenja, savjesti i vjeroispovijedi; to pravo uključuje slobodu da se promijeni vjeroispovijed ili uvjerenje i slobodu da se pojedinačno ili u zajednici s drugima, javno ili privatno, iskazuje svoju vjeroispovijed ili uvjerenje bogoslužjem, poučavanjem, praktičnim vršenjem i obredima.

2. Sloboda iskazivanja vjeroispovijedi ili uvjerenja podvrgnut će se samo takvim ograničenjima koja su propisana zakonom i koja su u demokratskom društvu nužna radi interesa javnog reda i mira, zaštite javnog reda, zdravlja ili morala ili radi zaštite prava i sloboda drugih.”

A. Presuda Vijeća

30. U presudi od 3. studenog 2009. Vijeće je zaključilo da je došlo do povrede članka 2. Protokola br. 1 zajedno sa člankom 9. Konvencije.

31. Vijeće je prvenstveno iz načela koje se odnosi na interpretaciju članka 2. Protokola br. 1 u sudskoj praksi izvelo obvezu države da spriječi nametanje vjere, čak i neizravno, na mjestima gdje su osobe bile ovisne ili gdje su bile posebno ranjive, naglašavajući da je školovanje djece osobito osjetljivo u tom smislu.

Sud je nadalje zaključio da je u mnoštvu mogućih značenja raspelo ipak prvenstveno imalo ono religiozno. Iz tog razloga je smatrao da obvezna i vrlo uočljiva prisutnost raspela u učionicama nije samo bilo u stanju sukobiti se sa sekularnim uvjerenjima prve podnositeljice zahtjeva, čija su djeca u to vrijeme pohađala državnu školu, nego je također moglo biti emotivno neugodno za učenike nekršćanske vjeroispovijesti ili one koji nisu pripadali određenoj religiji. U svezi te zadnje točke, Vijeće je naglasilo da „negativna“ sloboda vjeroispovijedi nije bila ograničena na odsustvo vjerskih obreda ili vjerskog obrazovanja, nego da se proširivala i na praksu i simbole koji su izražavali, posebice ili generalno, vjeru, religiju ili ateizam. Dodalo je da je ovo „negativno pravo“ zaslužilo posebnu zaštitu ukoliko je

država ta koja je izražavala vjeru, a oni koji se nisu slagali su bili time stavljeni u situaciju od koje se nisu mogli ograditi osim nerazmjernim naporima ili žrtvom.

Sukladno mišljenju Vijeća, država je bila dužna osigurati vjersku neutralnost javnog obrazovanja kad god je pohađanje škole bilo obvezno bez obzira na vjeroispovijed, te kad je ono bilo usmjereno poticati u učenicima kritičko razmišljanje. Nadalje, nije bilo vidljivo kako bi isticanje u učionicama državnih škola simbola koji bi bilo razumno povezano s većinskom vjeroispovijedi u Italiji moglo služiti obrazovnom pluralizmu, neophodnom za očuvanje „demokratskog društva“ u smislu značenja tog pojma prema Konvenciji.

32. Vijeće je zaključilo da je „obvezno isticanje simbola određene vjeroispovijedi u ostvarivanju javne vlasti te u odnosu na specifičnu situaciju uređenu pod nadzorom Vlade, pogotovo u učionicama, ograničilo pravo roditelja da obrazuju svoju djecu u skladu sa svojim uvjerenjima kao i pravo djece koja pohađaju školu da vjeruju ili da ne vjeruju.“ Ovakva praksa povrijedila je ta prava iz razloga što su „ograničenja [bila] protivna obvezi države da poštuje neutralnost u ostvarivanju javne vlasti, naročito u području obrazovanja“ (st. 57. presude).

B. Navodi stranaka

1. Vlada

33. Vlada nije istakla nikakav prigovor nedopuštenosti.

34. Izrazila je žaljenje što Vijeće nije provelo komparativno pravnu studiju odnosa između države i religije te o pitanju isticanja vjerskih obilježja u državnim školama. Prema njezinom mišljenju, nedostatak takve studije lišio je Vijeće osnovnog elementa, budući da bi ista pokazala da u ovom području nije bilo zajedničkog pristupa u Europi te da bi dovela do zaključka kako bi stoga državama trebalo ostaviti široku slobodu procjene; posljedično, Vijeće je u svojoj presudi propustilo uzeti u obzir tu slobodu procjene, te je time zanemarilo temeljni vid problema.

35. Vlada je također kritizirala presudu Vijeća što je iz načela ispovjedne „neutralnosti“ izvelo načelo koje isključuje bilo kakve odnose države s pojedinom religijom, iako je neutralnost zahtijevala da javna vlast uzme u obzir sve vjeroispovijedi. Presuda se stoga temeljila na zabuni između „neutralnosti“ („uključujućeg koncepta“) i „sekularnosti“ („isključujućeg koncepta“). Štoviše, prema mišljenju Vlade, neutralnost je značila da države ne bi trebale promicati određenu vjeru, kao niti ateizam, budući da je državni „sekularizam“ bio ništa manje problematičan od njezina proselitizma. Presuda Vijeća temeljila se stoga na nesporazumu i imala je za posljedicu davanje prednosti nereligioznom odnosno

antireligioznom pristupu kojeg je podnositeljica zahtjeva, kao članica Zajednice ateista i racionalnih agnostika, navodno gorljivo podržavala.

36. Vlada je nadalje tvrdila da je bilo potrebno uzeti u obzir činjenicu da se svaki simbol može tumačiti na različite načine od jedne do druge osobe. Ovo je posebice bio slučaj kod znaka križa, koji se mogao tumačiti ne samo kao vjerski simbol, već također kao kulturni i simbol vezan uz identitet, simbol načela i vrijednosti koje su sačinjavale temelj demokracije i zapadnih civilizacija; nalazio se, primjerice, na zastavama niza europskih zemalja. Kakva god bila evokativna moć određenog „znaka“, po Vladinom mišljenju, utjecaj „pasivnog simbola“ nije se mogao uspoređivati s onim „aktivnog ponašanja“, a nitko nije tvrdio da je u konkretnom slučaju obrazovni sadržaj u Italiji bio pod utjecajem prisutnosti raspela u školama.

Ovakva prisutnost bila je izraz „nacionalne osobitosti“, karakterizirane prisnim odnosima između države, ljudi i katolicizma koji su proizlazili iz povijesnog, kulturnog i teritorijalnog razvoja Italije, te su imali duboke korijene i veliku privrženost vrijednostima katolicizma. Održavanje raspela u školama stoga je bilo pitanje očuvanja stoljetne tradicije. Vlada je navela da pravo roditelja na poštivanje njihove „obiteljske kulture“ ne bi trebalo vrijeđati pravo zajednice da prenosi svoju kulturu kao niti pravo djece da istu otkriju. Štoviše, zadovoljavajući se postojanjem „potencijalnog rizika“ emocionalnih problema u pronalaženju povrede prava na obrazovanje, kao i na slobodu misli, savjesti i vjeroispovijedi, Vijeće je znatno proširilo polje primjene tih odredaba.

37. Oslanjajući se prvenstveno na presudu *Otto-Preminger-Institut protiv Austrije* od 20. rujna 1994. (Serija A br. 295-A), Vlada je navela da, iako bi trebalo uzeti u obzir činjenicu da su Talijani većinom pripadnici katoličke vjere, isto ne bi trebalo smatrati otegotnom okolnošću, kao što je to učinilo Vijeće. Sasvim suprotno, Sud bi trebao priznati i zaštititi nacionalne tradicije i prevladavajuće popularne osjećaje, te ostaviti svakoj državi uspostavljanje ravnoteže među suprotstavljenim interesima. Štoviše, Sud je u svojoj praksi ustanovio da nastavni plan kao ni odredbe koje daju prednost većinskoj vjeroispovijedi nisu kao takvi ukazivali na neopravdani utjecaj od strane države niti su imali za cilj indoktrinaciju, te da bi Sud trebao poštivati ustavne tradicije i načela koja se tiču odnosa države i religije – uključujući i u konkretnom slučaju specifičan pristup sekularizmu koji je prevladavao u Italiji – kao i uzeti u obzir kontekst svake države.

38. Uzimajući u obzir da se druga rečenica članka 2. Protokola br. 1 odnosila samo na školske nastavne planove, Vlada je kritizirala odluku Vijeća zbog nalaženja povrede bez ikakve indikacije kako je puka prisutnost raspela u učionicama gdje su podučavana djeca prve podnositeljice zahtjeva mogla značajno smanjiti njezinu sposobnost da ih odgoji u skladu sa svojim uvjerenjima, budući da je jedini dani razlog bio da bi se učenici osjećali kao da se obrazuju u školskom okolišu označenom određenom vjeroispovijedi. Ovakav razlog je bio pogrešan, kada se promatra sa stajališta prakse Suda,

prema kojoj kao prvo Konvencija nije sprječavala države članice da imaju državnu vjeroispovijed, niti da pokazuju sklonost određenoj religiji, niti da pružaju učenicima opširnije religijsko podučavanje dominantne vjeroispovijedi, te kao drugo da bi se trebalo uzeti u obzir da je obrazovni utjecaj roditelja mnogo snažniji od onog škole.

39. Prema mišljenju Vlade, prisutnost raspela u učionicama davala je opravdan doprinos osposobljavanju djece da razumiju nacionalnu zajednicu u kojoj se od njih očekivalo da se integriraju. „Utjecaj okoline“ bio je tim važniji budući da su djeca u Italiji dobivala obrazovanje koje im je pomagalo da razviju kritičko stajalište po pitanju vjeroispovijedi, u nepristranoj atmosferi od koje je bio isključen svaki oblik proselitizma. Štoviše, Italija se odlučila za dobronamjeran stav prema manjinskim religijama u školskoj okolini: talijanski zakon jamčio je pravo na nošenje islamskog vela i ostale odjeće ili simbola s vjerskim značenjem; početak i kraj Ramazana često su označavani u školama; vjerska poduka bila je dozvoljena za sve priznate vjerske zajednice; potrebe učenika manjinskih vjeroispovijedi su uzimane u obzir, tako da je primjerice židovskim učenicima bilo omogućeno da ne moraju polagati ispite subotom.

40. Naposljetku, Vlada je naglasila potrebu uzimanja u obzir prava roditelja koji su željeli da se raspela zadrže u učionicama. To je bila želja većine u Italiji kao i želja demokratski izražena u ovom slučaju od strane gotovo svih članova uprave škole. Uklanjanje raspela iz učionica u ovakvim okolnostima uzrokovalo bi „zlouporabu manjinske pozicije“ i bilo bi u nesuglasnosti s dužnosti države da pomogne pojedincima u ispunjavanju njihovih vjerskih potreba.

2. Podnositelji zahtjeva

41. Podnositelji zahtjeva naveli su da je izlaganje raspela u učionicama državnih škola koje su pohađali drugi i treći podnositelj predstavljalo neopravdano miješanje u njihovo pravo na slobodu misli i savjesti te da je povrijedilo načelo obrazovnog pluralizma time što je predstavljalo povlašćivanje od strane države određene vjeroispovijedi na mjestu gdje se formirala savjest. Izražavajući takvu prednost, država je također povrijedila svoju obvezu pružanja posebne zaštite maloljetnicima protiv bilo kojeg oblika propagande ili indoktrinacije. Štoviše, prema navodima podnositelja zahtjeva, budući da je obrazovna okolina time bila označena simbolom prevladavajuće vjeroispovijedi, izlaganje raspela na koje su se žalili povrijedilo je prava drugog i trećeg podnositelja zahtjeva na primanje otvorenog i pluralističkog obrazovanja s ciljem razvoja njihovog kapaciteta kritičkog razmišljanja. Na kraju, budući da je prva podnositeljica zahtjeva bila zagovornica sekularizma, ovakvo je postupanje također povrijedilo njezino pravo da se njezina djeca obrazuju u skladu s njezinim filozofskim uvjerenjima.

42. Podnositelji zahtjeva tvrdili su da je raspelo bez ikakve sumnje predstavljalo vjersko obilježje te da su pokušaji da mu se pridoda kulturna vrijednost ličili na pokušaj beznadnog krajnjeg opravdanja. Ništa u talijanskom pravnom sustavu također nije opravdavalo tvrdnju da je raspelo bilo simbolom nacionalnog identiteta: prema Ustavu, jedino je zastava simbolizirala taj identitet.

Nadalje, kao što je njemački Federalni Ustavni sud naglasio u svojoj presudi od 16. svibnja 1995. (vidi st. 28. gore), pridavanje raspelu svjetovnog značenja udaljilo bi ga od njegovog izvornog značenja i pomoglo lišiti njegove svete naravi. Što se tiče navoda da je isto predstavljalo samo „pasivni simbol“, ono je poricalo činjenicu da je, poput svakog simbola – i više od svih drugih – raspelo davalo materijalni oblik kognitivnoj, intuitivnoj i emocionalnoj stvarnosti koja je prevazilazila ono neposredno primjetljivo. Njemački Federalni Ustavni sud je došao do svog zaključka našavši u gore navedenoj presudi da je prisutnost raspela u učionicama imala karakter podsjećanja time što je predstavljala sadržaj vjere koju simbolizira i služila kao „reklamni materijal“ za istu. Na kraju, podnositelji zahtjeva naglasili su da je u odluci *Dahlab protiv Švicarske* od 15. veljače 2001. (br. 42393/98, ECHR 2001-V) Sud primijetio posebnu snagu koju su vjerska obilježja imala u školskoj okolini.

43. Podnositelji su tvrdili da je svaka demokratska država imala obvezu jamčiti slobodu savjesti, pluralizma, jednakog postupanja, vjerovanja i sekularne naravi svojih institucija. Načelo sekularizma zahtijevalo je iznad svega neutralnost od strane države, koja bi se trebala držati podalje od vjerske sfere i usvojiti isti stav naspram svih vjerskih struja. Drugim riječima, neutralnost je obvezivala državu da uspostavi neutralni prostor unutar kojeg bi svatko živio slobodno u skladu sa svojim osobnim uvjerenjima. Namećući vjersko obilježje, odnosno raspelo, u učionicama, talijanska je država činila upravo suprotno.

44. Pristup koji su zastupali podnositelji zahtjeva stoga se jasno razlikovao od državnog ateizma, koji bi negirao slobodu vjeroispovijedi time što bi nametao sekularno stajalište na autoritativan način. Gledano kroz nepristranost i neutralnost države, sekularnost je naprotiv služila osiguranju vjerske i filozofske slobode savjesti sviju.

45. Podnositelji zahtjeva nadalje su naveli da je neophodno posebno zaštititi manjinska mišljenja i uvjerenja, u svrhu očuvanja onih koji su ih zastupali od „despotizma većine“, te da je to predstavljalo dodatni razlog za uklanjanje raspela iz učionica.

46. Zaključno, podnositelji zahtjeva naveli su da, iako je Vlada tvrdila da bi uklanjanje raspela iz učionica državnih škola oduzelo dio talijanskog kulturnog identiteta, da bi zadržavanje istih bilo nespojivo s temeljima zapadne političke ideologije, načelima liberalne države i pluralističkom, otvorenom demokracijom, kao i poštivanjem prava i sloboda pojedinca zajamčenih talijanskim Ustavom i Konvencijom.

C. Podnesci umješača

1. *Vlade Armenije, Bugarske, Cipra, Ruske Federacije, Grčke, Litve, Malte i Republike San Marino*

47. U svojim zajedničkim očitovanjima na javnoj raspravi, Vlade Armenije, Bugarske, Cipra, Ruske Federacije, Grčke, Litve, Malte i Republike San Marina navele su da je po njihovom mišljenju odluka Vijeća utemeljena na pogrešnom tumačenju pojma „neutralnosti“, koji je Vijeće pomiješalo sa „sekularizmom“. Istakli su kako u Europi postoje velike razlike u odnosima između crkve i države te da više od polovine stanovništva Europe živi u nesekularnim državama. Dodali su da državni simboli itekako imaju mjesto u državnom obrazovanju, te da mnoštvo njih ima vjersko podrijetlo; križ – koji je istovremeno nacionalni i vjerski simbol – je pritom bio najvidljiviji primjer. Po njihovom mišljenju, u nesekularnim europskim državama prisutnost vjerskog obilježja u javnim prostorima je tolerirano od strane sekularnog stanovništva kao dio nacionalnog identiteta. Države se ne bi trebale lišiti dijela svog kulturnog identiteta iz razloga što taj identitet ima religijske korijene. Mišljenje Vijeća nije predstavljalo izraz pluralizma koji proizlazi iz sustava Konvencije, već izraz sekularne države. Proširiti ovakav stav na čitavu Europu predstavljalo bi „amerikanizaciju“ Europe time što bi za svakog bilo obvezno jedinstveno i kruto pravilo odvajanja crkve i države.

Prema njihovom podnesku, favoriziranje sekularizma bio je politički stav, koji iako pozitivan, nije bio neutralan. Stoga, u području obrazovanja, država koja je podržavala sekularizam naspram religioznosti nije bila neutralna. Slično tome, uklanjanje raspela iz učionica gdje su uvijek bila prisutna izazvalo bi određene obrazovne posljedice. U stvarnosti, bez obzira da li država izabrala dopustiti ili zabraniti prisutnost raspela u učionicama, odlučujući čimbenik bio je stupanj u kojem je nastavni plan sadržavao i podučavao djecu toleranciji i pluralizmu.

Vlade umješači priznale su da bi mogle postojati situacije gdje bi uređenje ovog pitanja od strane države moglo biti neprihvatljivo. Teret dokazivanja bi u takvim slučajevima trebao biti na pojedincu, a Sud bi trebao intervenirati samo u ekstremnim slučajevima.

2. *Vlada Kneževine Monaka*

48. Vlada umješač izjavila je da podržava stajalište talijanske Vlade, prema kojem je raspelo predstavljalo „pasivan simbol“ koji je postojao na grbovima i zastavama mnogih država te koji je u konkretnom slučaju bio odraz nacionalnog identiteta ukorijenjenog u povijesti. Nadalje, budući da je neodvojivo, načelo neutralnosti države zahtijevalo je od vlasti da ne nameće vjerska obilježja tamo gdje ista nikad nisu postojala, kao i da ih ne uklanja od tamo gdje su uvijek bila prisutna.

3. *Vlada Rumunjske*

49. Vlada umješač tvrdila je da je Vijeće nedovoljno uzelo u obzir široku slobodu procjene država ugovornica u osjetljivim pitanjima u kojima nije postojao europski konsenzus. Ukazala je da je praksa Suda priznala posebice da su države uživale široku slobodu procjene u pitanjima nošenja vjerskog obilježja u državnim školama; po njezinom mišljenju, isto bi se trebalo primjenjivati i na prisutnost vjerskog obilježja u takvim školama. Također su ukazali da je presuda Vijeća bila utemeljena na pretpostavci da je izlaganje vjerskih obilježja u državnim školama vrijeđalo članak 9. Konvencije i članak 2. Protokola br. 1, a koja je bila u nesuglasnosti s načelom neutralnosti jer, gdje je to bilo primjenjivo, države su trebale intervenirati sa svrhom uklanjanja tog obilježja. Takvo načelo bilo bi bolje ispoštovano kada bi odluke ove vrste bile prepuštene zajednički učiteljima, učenicima i roditeljima. U svakom slučaju, budući da nije bila povezana s određenom vjerskom obvezom, prisutnost raspela u učionicama nije u dovoljnoj mjeri utjecala na vjerske osjećaje pojedinaca na način da bi povrijedila gore navedene odredbe.

4. *Nevladina organizacija Greek Helsinki Monitor*

50. Prema ovoj organizaciji raspelo se ne bi moglo tumačiti kao bilo što osim vjerskog obilježja, tako da bi se njegovo isticanje u državnim učionicama moglo shvatiti samo kao institucionalna poruka zagovaranja određene vjeroispovijedi. Ukazala je na slučaj *Folgerø*, u kojem je Sud našao da bi sudjelovanje učenika u vjerskim aktivnostima moglo ustvari utjecati na njih, te je navela da bi se isto moglo zaključiti u slučajevima gdje ih se podučava u učionicama u kojima je izloženo vjersko obilježje. Također je skrenula pažnju Suda na činjenicu da bi se djeca ili roditelji koje je ovakva situacija smetala mogli ustegnuti od prigovora zbog straha od osvete.

5. *Nevladina organizacija Associazione nazionale del libero Pensiero*

51. Ova organizacija, koja je prisutnost vjerskog obilježja u učionicama državnih škola smatrala nespojivom sa člankom 9. Konvencije kao i člankom 2. Protokola br. 1, podnijela je da ograničenja prava podnositelja zahtjeva nisu bila „propisana zakonom“ u smislu sudske prakse. Naime, isticanje vjerskog obilježja u učionicama državnih škola nije bilo propisano zakonom, već uredbama usvojenim tijekom ere fašizma. Dodala je da su te uredbe u svakom slučaju implicitno ukinute Ustavom iz 1947. kao i Zakonom iz 1985. kojim su se ratificirali ugovori koji su izmijenili Lateranske pakte iz 1929. Kazneni odjel Kasacijskog suda stoga je odlučio u svojoj presudi od 1. ožujka 2000. (br. 4273) u sličnom predmetu koji se odnosio na raspela izložena u izbornim jedinicama te je potvrdio takav pristup u svojoj presudi od 17. veljače 2009. koji se ticao raspela u

sudnicama (u kojem, međutim, nije odlučio o meritumu). Dakle, postojala je različita praksa između *Consiglio di Stato* – koji je zaključio suprotno, da su relevantne uredbe bile primjenjive – i Kasacijskog suda, što je utjecalo na načelo pravne sigurnosti, kao stup pravne države. Budući da je Ustavni sud odbio nadležnost, nije postojao mehanizam u Italiji koji bi mogao razriješiti ovaj sukob.

6. *Nevladina organizacija European Centre for Law and Justice*

52. Ova organizacija tvrdila je da je Vijeće pogrešno ocijenilo pitanje koje se postavilo u ovom slučaju, odnosno da li je konvencijsko pravo na koje se prva podnositeljica zahtjeva pozivala povrijeđeno pukom prisutnošću raspela u učionicama. Po mišljenju organizacije, to nije bio slučaj. Prvo, „osobna uvjerenja“ djece prve podnositeljice zahtjeva nisu bila povrijeđena budući da nisu bila primorana ponašati se protivno svojoj savjesti niti su bila spriječena ponašati se sukladno istoj. Nadalje, njihova „unutarnja uvjerenja“ i pravo prve podnositeljice zahtjeva na obrazovanje njezine djece u skladu s njezinim filozofskim uvjerenjima nisu povrijeđena budući da njezina djeca nisu prisiljena da vjeruju niti spriječena da ne vjeruju. Nisu bila indoktrinirana; niti su bila predmetom pogrešnog proselitizma. Organizacija je također navela da je Vijeće pogriješilo u svom zaključku da je odluka države da prikaže raspela u učionicama bila protivna Konvenciji (koje uopće nije bilo pitanje postavljeno pred njega). Time je Vijeće stvorilo novu obvezu koja se nije odnosila na prava prve podnositeljice zahtjeva već na narav „obrazovnog okoliša“. Upravo iz razloga što je bilo nemoguće dokazati da je prisutnost raspela u učionicama povrijedila „unutarnja ili osobna uvjerenja“ djece prve podnositeljice zahtjeva, Vijeće je stvorilo novu obvezu da osigura da obrazovna sredina bude potpuno sekularna prekoračivši time pritužbe iz zahtjeva kao i svoju nadležnost.

7. *Nevladina organizacija Eurojuris*

53. Ova organizacija složila se sa zaključkom Vijeća. Naglasivši mjerodavne odredbe talijanskog pozitivnog prava – kao i važnost načela sekularizma kao ustavne vrijednosti – ukazala je na načela ustanovljena praksom Suda prema kojima škole ne bi trebale biti mjesto za proselitizam ili propovijedi. Također je ukazala na predmete u kojima je Sud razmatrao nošenje islamskog vela u obrazovnim ustanovama. Prisutnost raspela u učionicama talijanskih državnih škola nije bila propisana zakonom već uredbama iz fašističke ere koje su bile odraz ispovjednog poimanja države koje je danas bilo nespojivo s načelom sekularizma ustanovljenog pozitivnim ustavnim pravom. Čvrsto je odbila objašnjenje talijanskog Upravnog suda, prema kojem je prisutnost raspela u učionicama državnih škola još uvijek bila u skladu s tim načelom budući da je simbolizirala

sekularne vrijednosti. Međutim, raspelo je bilo vjerski simbol s kojim se nekršćani nisu mogli poistovjetiti. Štoviše, obvezujući državne škole na postavljanje istih u svoje učionice, država je pridavala posebnu dimenziju određenoj vjeroispovijedi na uštrb pluralizma.

8. *Nevladine organizacije International Committee of Jurists, Interights i Human Rights Watch*

54. Ove su organizacije tvrdile da je obvezna prisutnost vjerskog obilježja poput raspela u učionicama državnih škola bila nespojiva s načelom neutralnosti kao i pravima zajamčenim učenicima i njihovim roditeljima člankom 9. Konvencije i člankom 2. Protokola br. 1. Prema njihovim navodima, pluralizam je bio ustanovljeno načelo, potvrđeno ne samo u praksi Suda već i u praksi niza najviših sudova i raznim međunarodnim instrumentima. Nadalje, Sud je u svojoj praksi podržao dužnost države na neutralnost i nepristranost naspram vjerskih uvjerenja u pružanju javnih usluga, uključujući obrazovanje. Ovakva nepristranost priznata je ne samo od strane talijanskog, španjolskog i njemačkog Ustavnog suda već također i od strane francuskog *Conseil de l'Etat* i švicarskog Federalnog suda. Kao što je zaključilo nekoliko najviših sudova, neutralnost države u pitanjima vjerskih uvjerenja posebice je važna u učionicama budući da, u obveznom sustavu školstva, djeca predstavljaju ranjivu skupinu podložnu indoktrinaciji u školama. Sud je također zaključio da, iako Konvencija nije branila državama pružanje informacija ili znanja vjerske ili filozofske naravi putem učenja i obrazovanja, istovremeno su morale osigurati da se ovo čini na objektivan, kritičan i pluralistički način, te da bude slobodno od bilo kakve indoktrinacije. Isto se primjenjivalo na sve funkcije u području obrazovanja i podučavanja, uključujući i organizaciju školske okoline.

9. *Nevladine organizacije Zentralkomitee der deutschen katholiken, Semaines sociales de France i Assoiazioni cristiane lavoratori italiani*

55. Ove organizacije navele su da se slažu s Vijećem u tome da, iako je raspelo imalo nekoliko značenja, primarno je predstavljalo centralni simbol kršćanstva. Dodale su, međutim, da se nisu slagale sa zaključkom Vijeća te da nisu razumjele kako bi prisutnost raspela u učionicama mogla biti „emotivno uznemirujuća“ za neke učenike niti kako bi mogla onemogućiti razvoj njihovog kritičkog razmišljanja. Takva prisutnost sama po sebi ne bi mogla biti izjednačena s vjerskom ili filozofskom porukom; radije bi trebala biti tumačena kao pasivni način prenošenja temeljnih moralnih vrijednosti. Pitanje se stoga trebalo razmatrati kao jedno koje potpada u nadležnost države u odlučivanju o nastavnom planu u školama; roditelji su morali prihvatiti da određeni aspekti državnog obrazovanja nisu u potpunosti mogli

slijediti njihova uvjerenja. Dodale su da odluka države o prisutnosti raspela u učionicama državnih škola nije značila da je ista imala za cilj indoktrinaciju zabranjenu člankom 2. Protokola br. 1. Naveli su da se u ovom slučaju morala pronaći ravnoteža između temeljnih prava pojedinca i legitimnih interesa društva, te između formiranja standarda koji se odnose na temeljna prava i održavanja različitosti koje postoje u Europi. Sud bi pritom trebao ostaviti široko polje slobodne procjene državama u ovom području budući da se organizacija odnosa između države i vjere razlikovala od jedne do druge države i da – posebice glede mjesta vjere u državnim školama – je bila duboko ukorijenjena u povijest, tradiciju i kulturu svake države.

10. Trideset i tri člana Europskog Parlamenta nastupajući zajednički

56. Umješaci su istakli da Sud nije bio ustavni sud te da je morao poštivati načelo supsidijarnosti i priznati posebice široku slobodu procjene državama ugovornicama, ne samo glede odnosa između države i vjere, već također i u području gdje one obavljaju svoje dužnosti u području obrazovanja i podučavanja. Po njihovom mišljenju, ukoliko bi donijelo odluku koja bi obvezala na uklanjanje vjerskog obilježja iz državnih škola, Veliko vijeće bi poslalo radikalnu ideološku poruku. Jasno je proizlazilo iz prakse Suda da država koja iz povijesnih ili tradicijskih razloga pokaže prednost za određenu religiju time ne prestupa tu slobodu procjene. U skladu s tim, izlaganje raspela u javnim ustanovama nije bilo protivno Konvenciji, te prisutnost vjerskog obilježja u javnim prostorijama ne bi trebalo smatrati oblikom indoktrinacije, već izrazom kulturnog jedinstva i identiteta. Dodali su da su u ovom specifičnom kontekstu vjerska obilježja imala sekularnu dimenziju te da ih stoga ne bi trebalo uklanjati.

D. Ocjena Suda

57. U prvom redu, Sud primjećuje da se jedino pitanje pred njim odnosi na usklađenost, u svjetlu konkretnih okolnosti slučaja, prisutnosti raspela u učionicama talijanskih državnih škola s uvjetima iz članka 2. Protokola br. 1 i članka 9. Konvencije.

Sud stoga u ovom slučaju ne treba razmatrati pitanje prisutnosti raspela u ostalim mjestima osim državnih škola. Niti mora odlučiti o prihvatljivosti prisutnosti raspela u učionicama državnih škola s načelom sekularnosti kakvo je uspostavljeno u talijanskom pravu.

58. Kao drugo, Sud naglašava da zagovornici sekularizma mogu tvrditi da njihovi stavovi dostižu „razinu nespornosti, ozbiljnosti, kohezije i važnosti“ koja je dovoljna da bi ih se smatralo „uvjerenjima“ u smislu članka 9. Konvencije i članka 2. Protokola br. 1 (vidi *Campbell i Cosans protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, 25. veljače 1982, stavak 36., Serija A br. 48). Preciznije, njihovi stavovi moraju se smatrati „filozofskim

uvjerenjima“ u smislu druge rečenice članka 2. Protokola br. 1, budući da su vrijedni „poštovanja u demokratskom društvu“, da nisu nespojivi s ljudskim dostojanstvom te da nisu u nesuglasnosti s temeljnim pravom djeteta na obrazovanje (ibid.).

1. Slučaj prve podnositeljice zahtjeva

a. Opća načela

59. Sud ponavlja da u području obrazovanja i podučavanja članak 2. Protokola br. 1 predstavlja u pravilu *lex specialis* u odnosu na članak 9. Konvencije. To je tako barem tamo gdje se, kao u ovom slučaju, spor odnosi na obveze država ugovornica koje proizlaze iz druge rečenice članka 2. da u ispunjavanju funkcija koje imaju u tom području poštuju pravo roditelja da osiguraju takvo obrazovanje i podučavanje u skladu s njihovim osobnima vjerskih i filozofskim uvjerenjima (vidi *Folgerø i ostali protiv Norveške* [GC], br. 15472/02, st. 84., ECHR 2007-VIII).

Konkretni prigovor bi se dakle trebao razmotriti uglavnom sa stajališta druge rečenice članka 2. Protokola br. 1 (vidi također *Appel-Irrgang i ostali protiv Njemačke* (odl.), br. 45216/07, ECHR 2009-...).

60. U svakom slučaju, ta bi se odredba trebala tumačiti ne samo u smislu prve rečenice istog članka, već posebice u svjetlu članka 9. Konvencije (vidi, primjerice, *Folgerø*, prethodno citirano, st. 84.), koji jamči slobodu misli, savjesti i vjeroispovijedi, uključujući i slobodu pripadanja određenoj vjeri, koja na države ugovornice postavlja „dužnost neutralnosti i nepristranosti“.

S time u svezi, mora se naglasiti da su države odgovorne osigurati, na neutralan i nepristran način, iskazivanje raznih religija, vjera i vjerovanja. Njihova je uloga osigurati javni red, vjersku usklađenost i toleranciju u demokratskom društvu, posebice između oprečnih grupa (vidi primjerice *Leyla Şahin protiv Turske* [GC], br. 44774/98, st. 107., ECHR 2005-XI). To se odnosi kako na odnose između vjernika i nevjernika, tako i na odnose između pripadnika različitih vjeroispovijedi, religija i uvjerenja.

61. Pojam „poštivanja“ u članku 2. Protokola br. 1 znači više od „priznanja“ ili „uzimanja u obzir“; uz primarnu negativnu obvezu, on implicira i određene pozitivne obveze od strane države (vidi *Campbell i Kosans*, prethodno citirano, st. 37.).

Ipak, pojam „poštivanje“, koji je također sadržan u članku 8. Konvencije, znatno se razlikuje od slučaja do slučaja, zbog različitosti prakse i situacije u državama ugovornicama. Kao rezultat, države ugovornice uživaju široku slobodu procjene u određivanju koraka koji bi se trebali poduzeti kako bi se osiguralo poštivanje Konvencije s obzirom na potrebe i resurse zajednice i one pojedinca. U kontekstu članka 2. Protokola br. 1 taj koncept implicira da se ta odredba ne može tumačiti na način da jamči roditeljima pravo da

zahtijevaju od države da učini dostupnim određeni oblik podučavanja (vidi *Bulski protiv Poljske* (odl.), br. 45254/99 i 31888/02).

62. Sud bi također podsjetio na svoju praksu koja se odnosi na mjesto vjeroispovijedi u školskom nastavnom planu (vidi *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen protiv Danske*, 7. prosinca 1976., st. 50-53, Serija A br. 34; *Folgerø*, prethodno citirano, st. 84.; i *Hasan i Eylem Zengin protiv Turske*, br. 1448/04, st. 51. i 52., ECHR 2007-XI).

Prema tim autoritetima, određivanje i planiranje nastavnog plana potpada u nadležnost država ugovornica. U principu nije na Sudu da odlučuje o takvim pitanjima, budući da se rješenja mogu razlikovati ovisno o zemlji i o razdoblju.

Druga rečenica članka 2. Protokola br. 1 ne sprječava državu da putem podučavanja ili obrazovanja širi informacije ili znanje koje je posredno ili neposredno vjerske ili filozofske naravi. Čak niti ne dozvoljava roditeljima da prigovaraju uvođenju takvog podučavanja ili obrazovanja u školski nastavni plan.

S druge strane, budući da je njezin cilj osigurati pluralizam u obrazovanju, u izvršavanju svojih funkcija obrazovanja i podučavanja, država mora osigurati da se podaci ili znanje uključeno u nastavni plan prenose na objektivan, kritičan i pluralistički način, kako bi omogućilo učenicima da razviju kritički um posebice s obzirom na vjeroispovijed u mirnom okružju slobodnom od bilo kojeg oblika proselitizma. Država ne smije težiti indoktrinaciji koja ne bi poštivala vjerska i filozofska uvjerenja roditelja. To je upravo granica koju države ne smiju prijeći (vidi presude ranije citirane u ovom stavku, st. 53, 84 (h) i 52).

b. Ocjena činjenica predmeta u svjetlu navedenih načela

63. Sud ne prihvaća stajalište Vlade da se obveza sadržana u drugoj rečenici članka 2. Protokola br. 1 odnosi samo na sadržaj nastavnog plana, te da ista ne obuhvaća i pitanje prisutnosti raspela u učionicama državnih škola.

Točno je da se niz predmeta u kojima je Sud razmatrao ovu odredbu odnosilo na sadržaj i provedbu školskog nastavnog plana. Međutim, kao što je Sud i ranije naglasio, obveza država ugovornica na poštivanje vjerskih i filozofskih uvjerenja roditelja ne primjenjuje se samo u odnosu na sadržaj podučavanja i na način na koji se ono izvršava; ono ih obvezuje da „u izvršavanju“ svih svojih „funkcija“ – u smislu druge rečenice članka 2. Protokola br. 1 – koje imaju s obzirom na obrazovanje i podučavanje (vidi *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen*, prethodno citirano, st. 50.; *Valsamis protiv Grčke*, 18. prosinca 1996., st. 27., Reports of Judgments and Decisions 1996-VI; *Hasan i Eylem Zengin*, prethodno citirano, st. 49; i *Folgerø*, prethodno citirano, st. 84.). Ovo bez sumnje uključuje i organizaciju školske okoline gdje domaće pravo pridaje tu funkciju javnim vlastima.

Prisutnost raspela u talijanskim državnim učionicama trebalo bi se razmatrati upravo u ovom kontekstu (vidi članak 118. Kraljevskog dekreta br. 965 od 30. travnja 1924., članak 119. Kraljevskog dekreta br. 1297 od 26. travnja 1928. i članke 159. i 190. Zakonskog dekreta br. 297 od 16. travnja 1994 – st. 14. i 19. gore).

64. Općenito, Sud smatra da, gdje organizacija školske okoline spada u nadležnost javnih vlasti, ova se zadaća mora smatrati kao funkcija države preuzeta u području obrazovanja i podučavanja, u smislu druge rečenice članka 2. Protokola br. 1.

65. Slijedi da odluka da li bi raspela trebala biti prisutna u učionicama državnih škola sačinjava dio funkcija države preuzetih s obzirom na obrazovanje i podučavanje, te da stoga spada u djelokrug druge rečenice članka 2. Protokola br. 1. Time to postaje područje u kojem dolazi u obzir obveza države da poštuje pravo roditelja na obrazovanje i podučavanje njihove djece u skladu s njihovim vjerskim i filozofskim uvjerenjima.

66. Sud nadalje smatra da je raspelo prvenstveno vjerski simbol. Domaći sudovi došli su do istog zaključka, a u svakom slučaju ni Vlada ovo nije poricala. U ovom stadiju rasuđivanja Suda nije bitno da li raspelo ima kakvo drugo značenje od onog vjerskog.

Nema dokaza pred Sudom da je prisutnost vjerskog obilježja na zidovima učionica mogla utjecati na učenike pa se time ne može razumno ni tvrditi da ima ili nema utjecaja na mlade ljude čija se uvjerenja još uvijek oblikuju.

Međutim, razumljivo je da je prva podnositeljica zahtjeva prisutnost raspela u učionicama državne škole koju su pohađala njezina djeca mogla shvatiti kao manjak poštivanja njezina prava od strane države da se njihovo obrazovanje i podučavanje provodi u skladu s njezinim filozofskim uvjerenjima. Kako god bilo, subjektivna percepcija podnositeljice zahtjeva sama po sebi nije dovoljna da bi došlo do povrede članka 2. Protokola br. 1.

67. Vlada je sa svoje strane objasnila da je prisutnost raspela u učionicama državnih škola bila posljedica povijesnog razvoja Italije, te da time nije imala samo vjerske konotacije, već i one vezane uz identitet, te da je sad odgovarala tradiciji za koju je bilo bitno da se nastavi. Dodala je da osim svog vjerskog značenja raspelo također simbolizira načela i vrijednosti na kojima se temeljila demokracija i zapadna civilizacija, te da je njihova prisutnost u učionicama upravo iz tog razloga bila opravdana.

68. Sud smatra da je odluka da li održati tradiciju u principu pitanje koje potpada u polje slobodne procjene države. Sud mora također uzeti u obzir činjenicu da u Europi postoje velike različitosti između država od kojih se sastoji, posebice u području kulturnog i povijesnog razvitka. Naglašava, međutim, da pozivanje na tradiciju ne može osloboditi državu ugovornicu od obveze poštivanja prava i obveza sadržanih u Konvenciji i njezinim Protokolima.

Što se tiče Vladinog mišljenja o značenju raspela, Sud primjećuje da su *Consiglio di Stato* i Kasacijski sud zauzeli oprečne stavove u svezi ovog pitanja, a da Ustavni sud o njemu nije odlučivao (vidi st. 16. i 23 gore). Nije na Sudu da zauzima stav u ovoj debati između domaćih sudova.

69. Činjenica jeste da države ugovornice imaju široku slobodu procjene u njihovim naporima da pomire izvršavanje funkcije koje imaju u svezi s obrazovanjem i podučavanjem s poštivanjem prava roditelja da osiguraju da se takvo obrazovanje i podučavanje provodi u skladu s njihovim vjerskim i filozofskim uvjerenjima (vidi st. 61-62 gore).

Ovo vrijedi za organizaciju školske okoline i za određivanje i planiranje nastavnog plana (kao što je Sud već naglasio: vidi prethodno citirane presude *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen*, st. 50-53.; *Folgerø*, st. 84.; i *Zengin*, st. 51-52.; st. 62. gore). Sud stoga ima obvezu u načelu poštivati odluke država ugovornica u tim pitanjima, uključujući i mjesto koje one pridaju vjeri, dokle god te odluke ne dovode do indoktrinacije (ibid.).

70. Sud zaključuje u ovom slučaju da odluka da li ostaviti raspela u učionicama državnih škola u načelu potpada u polje slobodne procjene države. Štoviše, činjenica da ne postoji konsenzus među europskim državama po pitanju prisutnosti vjerskog obilježja u državnim školama (vidi st. 26-28. gore) govori u korist takvog pristupa.

Ova sloboda procjene, međutim, ide ruku pod ruku s europskim nadzorom (vidi, na primjer, *mutatis mutandis*, *Leyla Şahin*, prethodno citirano, st. 110.), te je uloga Suda u ovom slučaju odrediti da li je granica navedena gore u stavku 69. prekoračena.

71. S tim u svezi, istina je da propisi koji odobravaju prisutnost raspela u učionicama državnih škola – znaka koji se, bez obzira ima li sekularnu simboličku vrijednost, nesumnjivo odnosi na kršćanstvo – daju većinskoj vjeroispovijedi u državi nadmoćnu vidljivost u školskoj okolini.

To samo po sebi, međutim, nije dovoljno da označi proces indoktrinacije od strane države niti da dovede do povrede članka 2. Protokola br. 1.

Sud ovdje upućuje, *mutatis mutandis*, na prethodno navedene *Folgerø* i *Zengin* presude. U predmetu *Folgerø*, u kojem je imao zadaću razmotriti sadržaj podučavanja „kršćanstva, vjere i filozofije“ (KRL), našao je da je činjenica da je nastavni plan dao veći dio kršćanskoj nego ostalim vjerama i filozofijama nije kao takva povrijedila princip pluralizma i objektivnosti niti je imala za rezultat indoktrinaciju. Objasnio je da se zbog mjesta koje je kršćanstvo imalo u povijesti i tradiciji konkretne države – Norveške – smatralo da ovo pitanje potpada u polje slobodne procjene koje joj je ostavljeno u određivanju i planiranju nastavnog plana (vidi *Folgerø*, prethodno citirano, st. 89.). Do sličnog je zaključka Sud došao i u kontekstu predmeta „vjerske kulture i etike“ u turskim školama, gdje je nastavni plan dao prednost podučavanju islama budući da je, unatoč sekularnoj naravi države, islam bio većinska vjera u Turskoj (vidi *Zengin*, prethodno citirano, st. 63.).

72. Nadalje, raspelo na zidu predstavlja u načelu pasivni simbol što je po mišljenju Suda od važnosti, pogotovo uzimajući u obzir načelo neutralnosti (vidi st. 60. gore). Ne može se smatrati da ima utjecaja na učenike koji bi bio usporediv s didaktičkim govorom ili sudjelovanjem u vjerskim aktivnostima (vidi s tim u svezi *Folgerø* i *Zengin*, prethodno citirani, st. 94. i 64.).

73. Sud primjećuje da je Vijeće u svojoj presudi od 3. studenog 2009. prihvatilo da bi izlaganje raspela u učionicama imalo značajan utjecaj na drugog i trećeg podnositelja zahtjeva, koji su u to vrijeme imali 11 i 13 godina. Vijeće je našlo da su u kontekstu javnog obrazovanja raspela, koja je bilo nemoguće ne primijetiti u učionicama, bila nužno shvaćena kao sastavni dio školske okoline i koja su stoga mogla biti shvaćena kao „snažni vanjski simboli“ u smislu odluke u premetu *Dahlab*, citirane gore (vidi st. 54. i 55. presude).

Veliko vijeće ne slaže se s takovim pristupom. Smatra da spomenuta odluka ne može biti temelj za odlučivanje u ovom slučaju budući da su činjenice dvaju predmeta potpuno različite.

Ukazuje da se u predmetu *Dahlab* radilo o mjeri koja je zabranjivala podnositeljici zahtjeva da nosi islamski veo dok je podučavala; navedena mjera je imala za cilj zaštititi vjerska uvjerenja učenika i njihovih roditelja kao i primijeniti načelo denominativne neutralnosti u školama koje je bilo utemeljeno u domaćem zakonu. Primijetivši da su domaće vlasti oprezno odvagale suprotstavljene interese, Sud je zaključio da, pogotovo s obzirom na vrlo mladu dob djece za koje je podnositeljica zahtjeva bila odgovorna, država nije prekoračila svoju slobodu procjene.

74. Štoviše, učinke veće vidljivosti koje prisutnost raspela daje kršćanstvu u školama treba razmatrati sa stajališta slijedećih točaka. Kao prvo, prisutnost raspela nije povezana s obveznim podučavanjem o kršćanstvu (vidi dostupne informacije komparativnog prava u presudi *Zengin*, prethodno citirano, st. 33.). Kao drugo, prema indikacijama Vlade, Italija istovremeno otvara školsku okolinu paralelno i za druge vjeroispovijedi. Vlada je navela u tom smislu da učenicima nije bilo zabranjeno nositi islamski veo niti druge simbole ili odjeću koja bi imala vjersko značenje; alternativna organizacija je uvijek bila moguća kako bi se škola uklopila u nevećinske vjerske prakse; u školama su „često obilježavani“ početak i kraj Ramazana; neobavezno vjersko obrazovanje moglo se organizirati u školama za sve „priznate vjeroispovijedi“ (vidi st. 39. gore). Nadalje, ništa nije ukazivalo da bi vlasti bile netolerantne prema učenicima drugih vjeroispovijedi, onih koji nisu bili vjernici ili koji su imali nereligiozna filozofska uvjerenja.

Također, podnositelji zahtjeva nisu tvrdili da je prisutnost raspela ohrabrila razvoj prakse podučavanja koja bi sadržavala proselitističke tendencije, niti su tvrdili da su drugi i treći podnositelj zahtjeva ikad iskusili

tendenciozna upućivanja na takvu prisutnost od strane učitelja u obavljanju svojih funkcija.

75. Na kraju, Sud primjećuje da je prva podnositeljica zahtjeva u potpunosti zadržala svoje pravo kao roditelja da prosvijetli i savjetuje svoju djecu, te da ispuni u tom smislu svoju prirodnu funkciju obrazovatelja i da ih vodi putem koji je u skladu s njezinim filozofskim uvjerenjima (vidi posebice *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen*, st. 54. i *Valsamis*, st. 31.).

76. Iz svega navedenog slijedi da su, odlučivši zadržati raspela u učionicama državne škole koju su pohađala djeca prve podnositeljice zahtjeva, vlasti djelovale unutar slobode procjene ostavljene tuženoj državi u kontekstu njezinih obveza na poštivanje prava roditelja na obrazovanje i podučavanje u skladu sa svojim vjerskim i filozofskim uvjerenjima.

77. Sud stoga zaključuje da nije došlo do povrede članka 2. Protokola br. 1 u odnosu na prvu podnositeljicu zahtjeva. Također smatra da se ne postavlja odvojeno pitanje pod člankom 9. Konvencije.

2. Predmet drugog i trećeg podnositelja zahtjeva

78. Sud smatra da, ukoliko se čita kako bi trebalo u svjetlu članka 9. Konvencije i druge rečenice članka 2. Protokola br. 1, prva rečenica te odredbe jamči učenicima pravo na obrazovanje u obliku koji poštuje njihovo pravo da vjeruju ili ne vjeruju. Sud stoga razumije zašto bi učenici koji vjeruju u sekularizam mogli prisutnost raspela u svojim učionicama državne škole koju pohađaju shvatiti kao povredu prava koja proistječu iz te odredbe.

Međutim, iz razloga navedenih u razmatranju pritužbe prve podnositeljice zahtjeva, Sud smatra da nije došlo do povrede članka 2. Protokola br. 1 u odnosu na drugog i trećeg podnositelja zahtjeva. Također smatra da se ne postavlja odvojeno pitanje pod člankom 9. Konvencije.

...

IZ TIH RAZLOGA, SUD

1. *Presuđuje*, s petnaest glasova za i dva protiv, da nije došlo do povrede članka 2. Protokola br. 1 i da se ne postavlja odvojeno pitanje pod člankom 9. Konvencije;

...

Sastavljeno na engleskom i francuskom jeziku i obznanjeno na javnoj raspravi održanoj u Zgradi ljudskih prava u Strasbourg 18. ožujka 2011.

Erik Fribergh
Tajnik

Jean-Paul Costa
Predsjednik

© Vijeće Europe/Europski sud za ljudska prava, 2012.

Službeni jezici Europskog suda za ljudska prava su engleski i francuski. Ovaj prijevod je financiran uz podršku Zaklade za ljudska prava Vijeća Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). Ovaj prijevod ne obvezuje Sud niti je isti odgovoran za njegovu kvalitetu. Prijevod se može preuzeti iz HUDOC baze podataka sudske prakse Europskog suda za ljudska prava (<http://hudoc.echr.coe.int>) ili iz bilo koje druge baze podataka s kojom ga je Sud podijelio. Prijevod se može umnožavati u nekomercijalne svrhe pod uvjetom da se navede puni naziv predmeta, zajedno s naznakom autorskih prava i referencom na Zakladu za ljudska prava. Ukoliko se bilo koji dio ovog prijevoda namjerava koristiti u komercijalne svrhe, molimo kontaktirajte publishing@echr.coe.int.

© Council of Europe/European Court of Human Rights 2012.

The official languages of the European Court of Human Rights are English and French. This translation was commissioned with the support of the Human Rights Trust Fund of the Council of Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). It does not bind the Court nor does the Court take any responsibility for the quality thereof. It may be downloaded from the HUDOC case-law database of the European Court of Human Rights (<http://hudoc.echr.coe.int>) or from any other database with which the Court has shared it. It may be reproduced for non-commercial purposes on condition that the full title of the case is cited, together with the above copyright indication and reference to the Human Rights Trust Fund. If it is intended to use any part of this translation for commercial purposes, please contact publishing@echr.coe.int.

© Conseil de l'Europe/Cour européenne des droits de l'homme 2012. Les langues officielles de la Cour européenne des droits de l'homme sont le français et l'anglais. La présente traduction a été effectuée avec le soutien du Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme du Conseil de l'Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). Elle ne lie pas la Cour et celle-ci décline toute responsabilité quant à sa qualité. Elle peut être téléchargée à partir de HUDOC, la base de jurisprudence de la Cour européenne des droits de l'homme (<http://hudoc.echr.coe.int>), ou de toute autre base de données à laquelle HUDOC l'a communiquée. Elle peut être reproduite à des fins non commerciales, sous réserve que le titre de l'affaire soit cité en entier et s'accompagne de l'indication de copyright ci-dessus ainsi que de la référence au Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme. Toute personne souhaitant se servir de tout ou partie de la présente traduction à des fins commerciales est invitée à le signaler à l'adresse suivante publishing@echr.coe.int.